

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ УМІНЬ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА
У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ПРЕДМЕТІВ ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ**

У статті на основі державних документів щодо розвитку системи освіти визначено актуальність проблеми розвитку інтелектуальних умінь молодших школярів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу, а також розглянуто окремі філософські теорії, психолого-педагогічні ідеї, концепції, дидактичні закономірності та принципи, які виступають методологічною основою дослідження зазначеної проблеми.

Національна доктрина розвитку освіти України, що стала предметом обговорення на останньому з'їзді вчителів, визначила освіту не тільки як "стратегічну основу розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запоруку майбутнього, найбільш масштабну й людиноємну сферу суспільства, його політичної, соціально-економічної, культурної та наукової організації", але й назвала її засобом відтворення й нарощування інтелектуального, духовного потенціалу народу, виховання патріота і громадянина, дієвими чинником модернізації суспільства, зміцнення авторитету держави на міжнародній арені [1].

Соціальне замовлення – стати державою інтелектуальних ідей – вимагає нової теорії освіти інноваційного характеру, компонентами якої є філософські, аксіологічні, семантичні, фізіологічні, психолого-педагогічні погляди на людину. Розвиток інтелектуальних умінь молодшого школяра є багатогранний об'єкт міжнаукового дослідження, безпосередньо пов'язаний як з людинознавчими, так і суспільствознавчими дисциплінами, зокрема філософією, історією, економікою, загальною, віковою та педагогічною психологією, психологією праці, педагогікою, історією педагогіки, етнографією, етнопедагогікою.

Складність, багатогранність та міждисциплінарний статус досліджуваної проблеми формування інтелектуальних умінь молодшого школяра в процесі вивчення предметів гуманітарного циклу передбачає визначення стратегії наукового пошуку, тобто методологічних принципів побудови програми розвитку інтелектуальних умінь молодшого школяра.

Загальну стратегію основ розвитку інтелектуальних умінь визначає *філософська методологія*, яка реалізує особливості сучасного наукового розвитку, що характеризується тенденцією до об'єднання різних людинознавчих наук, засад і методів дослідження людини в комплексних системах. Ця стратегія дає можливості вийти за межі емпіричних фактів, зруйнувати методологічну ізоляцію, добирати кращі здобутки в історії розвитку педагогічної науки, органічно поєднати в системі розвитку інтелектуальних умінь школяра наукові педагогічні теорії та теорії педагогів-практиків. Філософський підхід також полягає в осмисленні системи узагальнюючих поглядів про природу, людину та суспільство. Методологічну основу роботи складають філософський принцип об'єктивності аналізу й інтерпретації джерельної бази з позицій цілісної єдності та зв'язку явищ і факторів, а також опора на новітні дані психології, комплексної плюралістичної методології. Зокрема:

інтегральна концепція людини, за якою сутність та існування людини розглядається як взаємодія суспільного та соціально-природного факторів;

концепція соціальної та природної детермінації мотивів людської поведінки, в межах якої мотив і мотиваційні системи постають як процес розвитку спонукальних сил людини, її діяльності та життєвої практики, соціалізації та саморозвитку;

психологічна теорія мотивацій, де мотив визначається вищою формою спонукання й регуляції діяльності, взаємодії людини з навколишнім середовищем; на людину діють різноманітні чинники, які можуть знаходитись у суперечливих зв'язках і відносинах один з одним.

концепція діалектичного матеріалізму, що розглядає розвиток як складний суперечливий процес, що має великі й малі стрибки, протікає зі спадами та злетами, зіткненнями старого й нового. У цьому процесі кількісні накопичення ведуть до утворення нової якості, нових, більш досконалих форм і структур організму, психіки, соціальних властивостей особистості. За таких умов слід зважати і на ту складну архітектуру нової якості, структурних утворень розвитку, в якій попередні, менш досконалі форми продовжують жити, але вже у "знятому вигляді", за умови підпорядкування новій, більш високій структурі, новій якості.

Методологічним підґрунтям дослідження сутності явищ, процесів педагогічної діяльності, як відомо, є й матеріалістична *теорія пізнання*, яка досліджує вихідні умови та основи будь-якого пізнання, які б уможливили гарантію його об'єктивності. Визначена думка знайшла своє відображення в роботах Б. Ананьєва, Г. Костюка, О. Леонтьєва, Б. Ломова, С. Рубінштейна, І. Язюна, А. Маслоу.

М. Данілов підкреслює, що теорія пізнання визначає сутність та ідейну направленість процесу навчання. Гносеологічний базис визначає кінцеву теорію навчання. Мова йде про закономірності, на основі яких може будуватися такий процес навчання, який забезпечує міцне засвоєння системи знань, формування творчих здібностей та пізнавальної самостійності учнів.

Крім того, для аналізу інтелектуальних умінь важливого значення набувають базові положення, сутність яких полягає в діалектичній єдності та протилежності суб'єкта й об'єкта діяльності, соціального та індивідуального, нормативного й мінливого, аналітичного й синтетичного. Наукове пізнання є діяльністю, направленою на отримання принципово нових знань. Навчальне пізнання – це теж діяльність, але направлена на засвоєння здобутих наукових знань. Між процесом наукового та навчального пізнання існує певне співвідношення, що характеризується наявністю спільних і відмінних рис. С. Рубінштейн вважав, що "єдиним правильним рішенням цього основного питання є визнання єдності (а не тотожності) та різниці (а не повної різнорідності) шляхів учіння і процесу пізнання" [2: 501]. Питання співвідношення між навчальним та науковим пізнанням розглянуті в ряді робіт Л. Аристової, В. Загвязинського, С. Шапоринського.

Одна з фундаментальних наукових абстракцій філософії – діяльність. Це основа розвитку людини, становлення її як особистості, тому для розробки досліджуваної проблеми важливого значення набуває застосування *діяльнісного підходу*, ефективність використання якого доведена в працях Д. Ельконіна, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна. Діяльнісна сутність людини виявляється в тому, що її розвиток відбувається тільки в процесі діяльності. М. Коган вважав, що "діяльність

охоплює і матеріально-практичні, й інтелектуальні, духовні операції; й зовнішні та внутрішні процеси; діяльністю є робота думки в такій же мірі, як і робота руки, процес пізнання в такій же мірі, як і людська поведінка" [3: 5].

Зміст діяльнісного підходу полягає в тому, що людська психіка не тільки проявляється, але й формується в діяльності. Застосування діяльнісного підходу дозволяє глибоко дослідити механізми формування структурних компонентів діяльності, а саме: цілей, мотивацій, системи дій, умінь, навичок на кожному етапі діяльності. З позицій зазначеного підходу можна визначити операційний склад дій вчителя щодо розвитку інтелектуальних умінь молодшого школяра, визначити шляхи їх удосконалення.

У психології "діяльнісний підхід" тлумачиться як методологічний напрям дослідження, в основу якого покладена категорія предметної діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Леонтьєв, О. Лурія, В. Мясіщев, С. Рубінштейн). Діяльнісний підхід знайшов аналогічне тлумачення й у дослідженнях зарубіжних психологів (А. Валлон, Ж. Політцер, Л. Сев, Т. Томашевський, М. Форверг). Виходячи з принципів діалектичного та історичного матеріалізму психологія висунула свою точку зору на активність учіння людини. Вихідні положення цієї позиції сформулював Л. Виготський та С. Рубінштейн. Провідними в цих концепціях є положення про суспільно-історичний характер свідомості, про єдність свідомості та діяльності. На базі цих теоретичних висновків психологи П. Зінченко, О. Леонтьєв та інші дослідили структуру діяльності та вплив свідомості на учіння, запам'ятовування.

Сучасна психологія розглядає учіння не тільки як функцію пам'яті, а, головним чином, як фактор внутрішньої активності суб'єкта. Учіння трактується як основна передумова розвитку. Так, Й. Лінгарт вважає, що "навчання є основним фактором психічного розвитку, на його основі розвивається вся особистість" [4: 21]. У психологічній теорії діяльності вказується, що основною характеристикою діяльності є її предметність. Предмет діяльності може бути речовим та ідеальним, і завжди, як вказує О. Леонтьєв, надає діяльності направленості. Психологи зробили висновок, що всяка діяльність у процесі якої в людини проявляються новоутворення, може розглядатися як навчання та розвиток, у процесі якого людина оволодіває тими чи іншими історично складеними способами діяльності. Найважливішим засобом досягнення цілі освіти – виховання всебічно та гармонійно розвиненої людини – є формування у неї способів діяльності та відносин. Таким чином діяльнісний підхід щодо пояснення змісту освіти, направлено на формування інтелектуально розвиненої особистості, лежить в основі концепції навчання, яку ми називаємо проблемно-розвиваючою.

Ефективність формування понятійного мислення молодших школярів, якість озброєння учнів забезпечується уміннями формувати поняття й узагальненими прийомами їх засвоєння. Формування понятійного мислення молодших школярів може відбуватися на матеріалі предметів гуманітарного циклу, що характеризуються високим ступенем упорядкованості, систематизованості.

Дослідження розвитку інтелектуальних умінь школяра потребує використання *особистісного підходу*. Він є певним методологічним інструментарієм, розробка якого має спиратися на синтез визначених педагогічною та психологічною наукою закономірностей побудови, функціонування та розвитку особистості.

Сучасні вимоги до реалізації особистісного підходу визначено в дослідженнях К. Альбуханової-Славської, О. Асмолова, В. Давидова, В. Моляко, І. Якиманської та інших. У 70-90-х роках питання необхідності використання особистісного підходу в психології та педагогіці неодноразово порушувалось в працях І. Беха, І. Кона, А. Петровського, Б. Федоришина та інших.

Таким чином, ми розглядаємо особистісний підхід як важливий психолого-педагогічний принцип, як методологічний інструментарій, основу якого становить сукупність основних концептуальних уявлень, цільових установок, методико-психодіагностичних та психолого-технологічних засобів, які забезпечують більш глибоке цілісне розуміння, пізнання особистості дитини. Теоретична розробка проблеми діяльності в психології поглибила розуміння її об'єктивно-суб'єктивного характеру, призвела до виокремлення такого фундаментального в науці поняття, як "інтеріоризація". Це відкрило великі перспективи в проблемі розвитку особистості, в комплексі процесів навчання й виховання.

Поняття "інтеріоризація" визначається як перехід зовнішнього плану дій у внутрішні процеси, у план свідомості. Такі процеси "підлягають специфічній трансформації – узагальнюються, вербалізуються, скорочуються і, головне, стають шляхами подальшого розвитку, який переходить межі можливостей зовнішньої діяльності" [5: 95]. У зв'язку зі складністю розробки особистісного підходу дослідники вважають доцільним здійснювати особистісний вплив шляхом переходу до нього від інших більш роздроблених підходів.

Так, Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Н. Талізін виділяють *особистісно-діяльнісний* підхід, що передбачає засвоєння змісту історичного досвіду людей не тільки шляхом передачі інформації, але й у процесі її власної активності, спрямованості на предмети і явища оточуючого світу, що створені в наслідок розвитку людської культури. У цілому процес пізнання припускає наявність об'єкта, який безперервно розвивається й суб'єкта, який пізнає об'єкт. Але матеріальний об'єкт стає об'єктом пізнання лише тоді, коли він включається у сферу діяльності суб'єкта. Діалектична взаємодія між ними створює передумови розвитку активності суб'єкта.

Доцільним для побудови методологічної системи розвитку інтелектуальних умінь школяра є використання теорії, відомої під назвою "*школа самореалізації особистості*", розроблену в першому десятиріччі ХХ століття. У 60-70 роках постулати названої теорії були збагачені Л. Занковим, Г. Костюком, Л. Виготським (концепція розвивального навчання), З. Равкіним (теорія педагогічного стимулювання), В. Давидовим, Д. Ельконіним (індивідуалізація та диференціація навчально-виховного процесу), М. Скаткіним, І. Лернером, М. Махмутовим (проблемне навчання).

Сучасне розуміння ідей згаданого вище розвивального навчання підготовлене довготривалими пошуками світової педагогіки таких засобів, які найбільшою мірою сприяють розвитку пізнавальних здібностей і особливостей дитини в цілому. Прихильники розвивального навчання (Д. Боголюбська, Н. Менчинська, Е. Кабанова-Мелер) вбачали результат навчання не тільки у сумі знань, засвоєних школярами у процесі пізнавальної діяльності, але й у характері розвивальної роботи, рівні сформованості прийомів розумових дій, операцій, за допомогою яких засвоюється необхідна навчальна інформація, вдосконалюються інтелектуальні здібності учнів. Інтелектуальні якості школяра з одного боку виступають засобами засвоєння та закріплення знань, а з іншого боку – є результатом навчання. Доведено, що у процесі навчання відбувається не тільки вдосконалення інтелектуальних здібностей та засвоєння нових інтелектуальних якостей, але й структурна перебудова інтелектуальної сфери особистості школяра (Дж. Брунер, А. Бругілінських, Г. Костюк, В. Моляко).

Теоретичною основою формування умінь навчальної роботи є *концепція навчальної діяльності* (Д. Ельконін, В. Давидов), акцент якої направлений на озброєння учнів загально-навчальними уміннями. Значний внесок у вирішення проблеми

формування навчальних умінь мали праці А. Алексюка, Г. Граник, В. Кулько, В. Паламарчук, А. Усової). На основі дослідження визначено концептуальні ідеї формування інтелектуальних умінь засобами мови, суть яких полягає у створенні творчої атмосфери в навчальному процесі, що будується на принципах взаємодії, співробітництва, співтворчості, індивідуалізації та диференціації навчально-пізнавальних завдань, залучення учнів до активної пізнавальної діяльності шляхом використання різноманітних вправ, надання свободи вибору оптимальних способів дій та розумових операцій, забезпечення ситуації успіху кожному учню, коректування змісту та технології виконання навчального завдання з урахування можливостей використання різноманітних дидактичних засобів, що відповідають специфіці рідної мови. Зміни – це набуття дитиною нових здібностей, тобто нових способів дій з науковими поняттями. Розвивальний характер навчання актуалізує, перш за все, розвиток інтелектуального потенціалу особистості учня. Навчальна діяльність передбачає зміни рівня знань, умінь, навичок, рівня сформованості окремих сторін навчальної діяльності, розумових операцій, умінь виділити навчальну задачу й перетворити її в самостійну мету навчальної роботи.

Вивчення об'єкта дослідження передбачає використання *системного підходу*. Його науковою розробкою займалися І. Блауберг, В. Кузьмін, В. Садовський, Б. Українцев, І. Фролов, Е. Юдін. З позиції загальної теорії систем, поняття система визначається як множина взаємопов'язаних елементів, що утворюють цілісність, стійку єдність із середовищем, який притаманні інтегральні властивості і закономірності.

Ми будемо розглядати проблеми розвитку інтелектуальних умінь молодшого школяра у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу з таких позицій:

- як певну якісну одиницю, як систему, що має свої специфічні закономірності;
- як частину своєї видово-родової макроструктури, яка підпорядкована певним закономірностям;
- як вияв зовнішніх взаємодій, тобто спільно з умовами його існування.

Ми розглядаємо розвиток інтелектуальних умінь як певну систему, яка має кінцеву множину характеристик, визначені функції, цілі, склад, структуру. Вона характеризується цілісністю, структурністю, взаємозв'язком із середовищем. Наш об'єкт дослідження має ієрархічну будову і вміщує в собі ряд підсистем з різними функціональними якостями, а саме: когнітивну, що реалізує функцію пізнання; регуляторну, що реалізує діяльність та поведінку; комунікативну, яка визначається в процесі спілкування вчителя й учня та учнів між собою.

Глибоке і всебічне вивчення об'єкта дослідження передбачає використання *тестологічного підходу*.

У межах тестологічного підходу щодо сутності поняття "інтелект" сформувалися неоднозначні підходи: з одного боку жорстке зведення інтелекту до особливостей виконання тестових завдань (перехід на операційне визначення) і з іншого, – надмірне розмивання межі цього поняття за рахунок добору прикладів інтелектуальної поведінки (перехід до диспозиційного визначення).

Реакцією на неконструктивність тестологічних теорій стало створення теорії інтелекту експериментально-психологічного напрямку, в межах якої розроблено такі підходи: соціокультурний, генетичний, процесуально-діяльнісний, освітній, інформаційний, феноменологічний, функціонально-рівневий, регуляторний. Для цих теорій характерною виявилась тенденція пояснювати природу інтелекту за рахунок неінтелектуальних факторів.

У межах когнітивного підходу підґрунтям людського інтелекту виступають понятійні (концептуальні) психічні структури. Інтелект, за Н. Чуприковою, – досягнення і потенційна здатність до розрізнення, розчленування, поділу, виокремлення психічних змістів, зокрема близьких один до одного за змістом або за ситуативною приналежністю. Фізіологічною основою інтелекту є дискримінативна здатність мозку.

Продуктивною для розуміння проблеми є *філософія всеєдності* – ідеї академіка В. Вернадського про ноосферу. Відомий учений зауважив, що світовий характер соціально-політичних процесів у ході історії людства явно виходить із глибинного субстрату, з геологічного субстрату, що є основою теорії людства, з нового стану життя нашої планети, її біосфери, переходу її в ноосферу, в якій людство стає вперше міцною планетарною геологічною силою, де може геологічно виявлятися його думка, його розум. Трансформацією цих ідей є концепції енергоінформаційного простору та його взаємодії з людством (К. Баландін, О. Киричук та інші).

Теоретичним підґрунтям дослідження проблеми розвитку інтелектуальних умінь стали принципи *психо-когнітивної теорії*, засновником якої вважають Ж. Піаже. Ця концепція розглядає людину як активний організм, який збирає інформацію з метою її накопичення та використання. Предметом такої діяльності є пізнавальні процеси, від найпростіших до найскладніших. Відповідно до цієї концепції індивідуальність є системою пізнавальних структур, які містять певним чином закодовану інформацію про навколишній світ, про взаємодію між особистістю та цим світом, а також характеристику особистісного "Я". Формування індивідуальності ґрунтується на розвитку цих структур, на збільшенні їх складності, рівня абстрагування та активності [6: 71, 139].

Представлений підхід до розгляду інтелектуальних умінь учня, способів їх формування охоплює різноманітні аспекти досліджуваної проблеми та є теоретичним підґрунтям побудови практичної діяльності щодо її реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті: затверджено указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347 // Освіта. – 2002. – 24 квітня – 1 травня.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1940 – 596 с.
3. Коган М.С. Человеческая деятельность. Опыт системного анализа. – М., 1974. – 928 с.
4. Лингарт Й. Процесс и структура человеческого учения. – М.: Прогрес, 1970. – 685 с.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
6. Оконь В. Введение в общую дидактику: Пер. с польского. – М.: Высшая школа, 1990. – 382 с.

Матеріал надійшов до редакції 02.10.2007 р.

Міненко Н.М. Методологічні основи розвитку інтелектуальних умінь молодшого школяра в процесі вивчення предметів гуманітарного циклу.

В статье рассмотрены отдельные философские теории, психолого-педагогические идеи, концепции, дидактические закономерности и принципы, которые выступают методологической основой исследования проблемы развития интеллектуальных умений младших школьников в процессе изучения предметов гуманитарного цикла.

Minenko N.M. Methodological Bases of the Young Learners' Intellectual Skills Development During Studying Humanitarian Cycle Subjects.

The article defines the topicality of young learners' intellectual skills development problem basing on the official documents about Educational System development. It also focuses on the particular philosophical theories, psychological and pedagogical ideas, conceptions, didactic regularities and principles which are the methodological basis for the investigation of the mentioned problem.